IIP
IIPIMRJ
International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

भारतामधील वसाहतवाद : ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून एक अभ्यास

श्री. रवींद्र पुनाजी पारधी
सहाय्यक प्राध्यापक
A/p- कळंब, तालुका-आंबेगाव, जिल्हा-पुणे

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

भारत
वसाहतवाद

ABSTRACT

भारतामधील ब्रिटिश वसाहतवादाचा कालखंड साधारणतः १७५७ मधील प्लासीच्या लढाईपासून १९४७ मधील स्वातंत्र्य व फाळणीपर्यंत पसरलेला असून तो इतिहासातील सर्वांत व्यापक साम्राज्यवादी प्रयोगांपैकी एक मानला जातो. या प्रक्रियेची सुरुवात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापारी उपस्थितीपासून झाली, जी पुढे कंपनीच्या थेट राजवटीत (१७५७–१८५८) रूपांतरित झाली आणि अखेरीस ब्रिटिश राजसत्तेखालील थेट ब्रिटिश प्रशासनात (१८५८–१९४७) परिवर्तित झाली.

या काळात परकीय सत्तेखाली भारताचे राजकीय एकीकरण घडले, तसेच आक्रमक आर्थिक शोषणामुळे भारताची जागतिक उत्पादन केंद्राची ओळख नष्ट होऊन तो कच्च्या मालाचा पुरवठादार बनला. पाश्चिमात्य शिक्षण, कायदेविषयक सुधारणा आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या प्रभावामुळे सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन घडून आले. रेल्वे आणि प्रशासकीय व्यवस्था यांसारख्या काही घटकांनी आधुनिकीकरणाचे स्वरूप दिले असले, तरी एकंदर धोरण हे शोषणात्मकच होते. औद्योगिक अधःपतन, संपत्तीचा अपवाह, वारंवार दुष्काळ आणि सामाजिक फूट ही त्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. प्रारंभीच्या उठावांपासून ते महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील संघटित चळवळींपर्यंत राष्ट्रवादी प्रतिकार विकसित होत गेला आणि अखेरीस ब्रिटिश सत्तेला भारत सोडण्यास भाग पाडले. मात्र, या स्वातंत्र्यप्रक्रियेला रक्तरंजित फाळणीची शोकांतिका जोडलेली होती. हा लेख राजकीय घडामोडी, आर्थिक परिवर्तन, सामाजिक-सांस्कृतिक बदल, राष्ट्रवादी चळवळी आणि वसाहतवादी वारसा या प्रमुख घटकांचे सविस्तर वर्णन करून भारताच्या आधुनिक प्रवासावर ब्रिटिश वसाहतवादाचे बहुआयामी व विरोधाभासी परिणाम स्पष्ट करतो.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Pardhi, R. P. (2026). भारतामधील वसाहतवाद : ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून एक अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 637–640.*

प्रस्तावना -:

भारतामधील ब्रिटिश वसाहतवादाची मुळे सतराव्या शतकाच्या सुरुवातीस आढळतात. १६०० साली स्थापन झालेल्या ईस्ट इंडिया कंपनीला मुघल सम्राटांकडून व्यापारी सवलती मिळाल्या. सुरत (१६१३), मद्रास (१६३९), बॉम्बे (१६६८) आणि कलकत्ता (१६९०) येथे स्थापन झालेली व्यापारी केंद्रे मसाले, कापड आणि निळी या वस्तूंच्या व्यापारावर आधारित होती. मात्र, १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघल साम्राज्य कमजोर झाल्याने युरोपीय शक्तींना प्रादेशिक राजकारणात हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली. १७५७ मधील प्लासीची लढाई हा निर्णायक टप्पा ठरला. रॉबर्ट क्लाइव्हने राजकीय डावपेच, गुप्त युती आणि लाचलुचपत यांच्या आधारे बंगालचा नवाब सिराज-उद्-दौला याचा पराभव करून मीर जाफरला बाहुला शासक म्हणून सत्तेवर बसवले. १७६५ मधील अलाहाबाद कराराद्वारे कंपनीला बंगाल, बिहार आणि ओडिशातील महसूल वसुलीचे (दिवाणी) अधिकार मिळाले. व्यापारासाठी आलेली संस्था आता सार्वभौम सत्तेत रूपांतरित झाली. कंपनीने लष्करी मोहिमांद्वारे आपले साम्राज्य विस्तारले—म्हैसूर युद्धांमध्ये टिपू सुलतानाचा १७९९ मध्ये पराभव झाला, मराठ्यांचा अंतिम पराभव १८१८ मध्ये झाला, तसेच लॉर्ड डलहौसीच्या काळात (१८४८–१८५६) दत्तक वारस नसलेल्या संस्थानांचे विलीनीकरण 'डॉक्ट्रिन ऑफ लॅप्स' अंतर्गत करण्यात आले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत सांस्कृतिक हस्तक्षेप, जाचक करप्रणाली आणि आर्थिक अस्थिरतेमुळे असंतोष वाढत गेला. १८५७ चा उठाव मेरठ येथे सुरू झाला आणि झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, विविध संस्थानिक आणि मुघल सम्राट बहादूर शाह दुसरा यांच्या सहभागाने तो व्यापक झाला. ब्रिटिशांनी हा उठाव अत्यंत निर्दयतेने दडपला, मात्र यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अपयशाचे वास्तव उघड झाले. १८५८ च्या भारत शासन कायद्यान्वये कंपनीची सत्ता समाप्त करून थेट ब्रिटिश राजवट प्रस्थापित करण्यात आली. राणी व्हिक्टोरियाच्या जाहीरनाम्यात धार्मिक स्वातंत्र्याचे आश्वासन देण्यात आले आणि संस्थानिकांच्या अधिकारांना मान्यता देण्यात आली. १८७६ मध्ये राणी व्हिक्टोरियाने 'भारताची सम्राज्ञी' हा किताब स्वीकारला. ब्रिटिश राजवटीखाली भारताचे प्रशासन थेट ब्रिटिश प्रांतांद्वारे तसेच सुमारे ५६० संस्थानांमार्फत अप्रत्यक्षपणे चालवले जात होते. भारतीय नागरी सेवा (ICS) ही प्रशासनाची कणा होती, जी सुरुवातीला प्रामुख्याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी व्यापलेली होती. धोरणे कधी संरक्षक तर कधी शोषणात्मक स्वरूपाची होती. रेल्वे (१८५३) यांसारख्या पायाभूत सुविधा उभारल्या गेल्या, परंतु त्यांचा मुख्य उद्देश कच्चा माल वाहतूक आणि लष्करी नियंत्रण हाच होता. इतिहासलेखन आजही वादग्रस्त आहे. साम्राज्यवादी दृष्टिकोन एकीकरण, कायदा आणि आधुनिकीकरणावर भर देतो, तर राष्ट्रवादी इतिहासकार शोषण, दारिद्र्य आणि अवनती अधोरेखित करतात. हा सविस्तर अभ्यास या सर्व पैलूंचा सखोल विचार करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे -:

1) ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विस्तारापासून ब्रिटिश राजवट व स्वातंत्र्यापर्यंतचा राजकीय प्रवास, तसेच महत्त्वाच्या लढाया, कायदे आणि प्रशासकीय सुधारणा अभ्यासणे.
2) औद्योगिक अधःपतन, संपत्तीचा अपवाह, भूमी महसूल व्यवस्था, कृषीचे व्यापारीकरण, पायाभूत सुविधा आणि दुष्काळ यांद्वारे झालेले आर्थिक परिवर्तन विश्लेषित करणे.
3) इंग्रजी शिक्षण, मिशनरी कार्य, जनगणनांमुळे जातिव्यवस्थेतील बदल, सामाजिक सुधारणा आणि सांस्कृतिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
4) ब्रिटिश वसाहतवादाचे अर्थ लावणारे वेगवेगळे प्रवाहांचा अभ्यास करणे.

राजकीय इतिहास : कंपनी राजवटीपासून ब्रिटिश राज आणि स्वातंत्र्यापर्यंत-:

भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादाचा राजकीय इतिहास तीन प्रमुख टप्प्यांत विकसित झाला. सुरुवातीला ईस्ट इंडिया कंपनी ही एक व्यापारी संस्था होती; कालांतराने ती प्रादेशिक सत्ताधारी बनली. त्यानंतर थेट ब्रिटिश क्राऊनच्या नियंत्रणाखाली ब्रिटिश राज स्थापन झाला आणि अखेरीस व्यापक राष्ट्रवादी चळवळीमुळे १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना १६०० साली झाली. प्रारंभी तिने मुघल सम्राटांकडून मिळालेल्या फरमानांच्या आधारे भारताच्या किनारपट्टीवर व्यापारकेंद्रे उभारली. सूरत (१६१३), मद्रास (१६३९), बॉम्बे (१६६८) आणि कलकत्ता (१६९०). औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर (१७०७) मुघल

साम्राज्याचा ऱ्हास झाला आणि प्रादेशिक संघर्षांमुळे युरोपीय शक्तींना हस्तक्षेपाची संधी मिळाली. १७५७ मधील प्लासीची लढाई हा निर्णायक टप्पा ठरला. रॉबर्ट क्लाइव्हने बंगालचा नवाब सिराज उद्दौला याचा विश्वासघात व स्थानिक सरदारांच्या मदतीने पराभव केला. त्यानंतर बाहुला नवाब बसवण्यात आला आणि १७६५ च्या अलाहाबाद कराराने बंगाल, बिहार व ओडिशाच्या दिवाणी (महसूल वसुलीचे हक्क) कंपनीकडे आले. १७६४ मधील बक्सरच्या लढाईने बंगालवरील कंपनीचे वर्चस्व दृढ झाले.

यानंतर कंपनीने आक्रमक विस्तार सुरू केला. म्हैसूर युद्धे (टीपू सुलतानाचा १७९९ मध्ये पराभव), मराठ्यांशी युद्धे (१८१८ मध्ये अंतिम पराभव) आणि शीख साम्राज्याचा पाडाव. वॉरन हेस्टिंग्ज (१७७२–१७८५) यांनी प्रशासन केंद्रीकृत केले. ब्रिटिश संसदेने रेग्युलेटिंग ॲक्ट्स (१७७३, १७८४) द्वारे नियंत्रण वाढवले. चार्टर ॲक्ट १८१३ ने कंपनीचा व्यापार एकाधिकार संपवला, तर १८३३ च्या कायद्याने कंपनीला केवळ प्रशासकीय संस्था बनवले. लॉर्ड डलहौसी (१८४८–१८५६) यांच्या काळात लॅप्सचा सिद्धांत वापरून वारस नसलेल्या संस्थानांचे विलीनीकरण करण्यात आले. अवधचे १८५६ मधील विलिनीकरण असंतोषाचे प्रमुख कारण ठरले. अत्याधिक महसूल, धार्मिक-सांस्कृतिक हस्तक्षेप आणि आर्थिक शोषणामुळे १८५७ चे बंड (शिपाई उठाव / पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध) उसळले. धार्मिक भावना दुखावणाऱ्या ग्रीस लावलेल्या काडतुसांपासून सुरुवात होऊन उठाव मेरठ, दिल्ली, कानपूर, लखनौ आणि झाशीपर्यंत पसरला. दिल्लीमध्ये बहादूर शाह जफर यांना सम्राट घोषित करण्यात आले, तर झाशीची राणी लक्ष्मीबाई उठावाचे प्रतीक बनल्या. बंड दडपल्यानंतर १८५८ च्या भारत सरकार कायद्यानुसार कंपनी राजवट संपवून सत्ता थेट ब्रिटिश क्राऊनकडे गेली. राणी व्हिक्टोरियांच्या जाहीरनाम्यात धार्मिक तटस्थता आणि संस्थानिकांना संरक्षणाचे आश्वासन देण्यात आले. १८७६ मध्ये व्हिक्टोरिया भारताची सम्राज्ञी ठरल्या.

ब्रिटिश राज (१८५८–१९४७)-

ब्रिटिश राजकाळात भारत थेट प्रशासित प्रांत आणि सुमारे ५६० अप्रत्यक्षपणे नियंत्रित संस्थानांत विभागला गेला. इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस (ICS) प्रामुख्याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात होती. मर्यादित राजकीय सुधारणांमध्ये भारतीय परिषद कायदे (१८६१, १८९२), मॉर्ले–मिंटो सुधारणा (१९०९). ज्यांनी मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ सुरू केले आणि सांप्रदायिकतेला चालना दिली. मॉन्टॅग्यू–चेल्म्सफर्ड सुधारणा (१९१९) अंतर्गत प्रांतीय द्विशासन आणि १९३५ चा भारत सरकार कायदा, ज्याने प्रांतीय स्वायत्तता दिली (परंतु संघराज्य योजना अमलात आली नाही), यांचा समावेश होतो.

राष्ट्रवादाचा उदय-

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (१८८५) स्थापन झाली. सुरुवातीचे नेते मवाळ होते (गो.कृ. गोखले, दादाभाई नौरोजी). बंगाल विभाजन (१९०५) विरोधात स्वदेशी व बहिष्कार चळवळ उभी राहिली. टिळकांसारख्या जहाल नेत्यांनी "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे" अशी घोषणा केली. महात्मा गांधी (१९१५ नंतर) यांनी सत्याग्रह व अहिंसक आंदोलनांचा मार्ग दिला. रौलट सत्याग्रह (१९१९) आणि त्यानंतरचा जालियनवाला बाग हत्याकांड, असहकार आंदोलन (१९२०–२२), सविनय कायदेभंग (१९३०, मिठाचा सत्याग्रह), आणि भारत छोडो आंदोलन (१९४२, "करा किंवा मरा"). इ. होय. मुस्लिम लीग (१९०६) आणि म. जिन्ना यांनी द्विराष्ट्र सिद्धांत मांडून पाकिस्तानची मागणी केली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटन कमकुवत झाले. कॅबिनेट मिशन (१९४६) अपयशी ठरले. माउंटबॅटन योजनेनुसार १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत व पाकिस्तान स्वतंत्र झाले. फाळणीमुळे सुमारे १.५ कोटी लोक विस्थापित झाले आणि १०–२० लाख लोक सांप्रदायिक हिंसाचारात मृत्युमुखी पडले.

आर्थिक परिणाम -:

ब्रिटिश वसाहतवादामुळे भारताची अर्थव्यवस्था खोलवर बदलली. भारत जागतिक उत्पादनकेंद्रातून कच्चा माल पुरवणारा आणि ब्रिटिश मालासाठी बाजार बनला. परिणामी औद्योगिक ऱ्हास, संपत्तीचा अपसरण, शेतीचे व्यापारीकरण आणि दुष्काळ वाढले. १८व्या शतकाच्या सुरुवातीस भारताचा जागतिक GDP मधील वाटा सुमारे २५% होता; १९४७ पर्यंत तो सुमारे ४% वर आला. १८१३ नंतर ब्रिटिश यंत्रमाल यांची करमुक्त आयात झाली, तर भारतीय मालावर कर बसले. विशेषतः वस्त्रोद्योग उद्ध्वस्त झाला.

दादाभाई नौरोजींच्या 'संपत्तीच्या अपसरण' सिद्धांतानुसार, भारतातून ब्रिटनकडे विनामोबदला जाणारी रक्कम (होम चार्जेस, पगार, निवृत्तीवेतन, कर्जावरील व्याज, लष्करी खर्च) दरवर्षी £१२–३३ दशलक्ष इतकी होती. आर. सी. दत्त यांनी सुमारे £२० दशलक्ष असा अंदाज व्यक्त केला. जमीन महसूल पद्धतींनी ग्रामीण संकट वाढवले. स्थायी बंदोबस्त (बंगाल), रयतवारी आणि महालवारी

पद्धतींमुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाले. नील, अफू, कापूस, चहा, ज्यूट यांसारखी निर्यातप्रधान पिके वाढली. अन्नसुरक्षा कमी झाली. दुष्काळ तीव्र झाले.

सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम -:

ब्रिटिश राजवटीत पाश्चात्य शिक्षण, कायदे आणि सुधारणा आल्या. मात्र पारंपारिक रचना विस्कळीत झाल्या आणि जातीव्यवस्था अधिक कठोर बनली. मॅकॉलेचा मिनिट (१८३५) आणि वुड्स डेस्पॅच (१८५४) अंतर्गत शिक्षणाचा विस्तार झाला. १८५७ मध्ये विद्यापीठे स्थापन झाली. इंग्रजी शिक्षणाने मध्यमवर्ग तयार झाला, पण तो जनसामान्यांपासून दुरावला. वसाहतकालीन जनगणना (१८७१ नंतर) व कायदेशीर वर्गीकरणामुळे जात ओळखी कडक झाल्या. सामाजिक सुधारणांमध्ये सती बंदी (१८२९), विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८५६) यांचा समावेश होतो. ब्राम्हो समाज, आर्य समाज, अलिगढ चळवळ यांसारख्या सुधारक चळवळी उदयास आल्या. युरोपीय वसाहतींमध्ये वांशिक भेदभाव होता. तरीही पाश्चात्य विचारांनी राष्ट्रवादी चेतना निर्माण केली.

इतिहासलेखनाच्या दृष्टीकोन -:

ब्रिटिश वसाहतवादाचे अर्थ लावणारे वेगवेगळे प्रवाह आहेत, ते पुढीलप्रमाणे -

- औपनिवेशिक/साम्राज्यवादी: ब्रिटिश राजाला "सभ्यतामिशन" म्हणून मांडतात.
- राष्ट्रवादी: शोषण, अपसरण, दुष्काळ आणि प्रतिकार यांवर भर देतात.
- मार्क्सवादी: भांडवलशाही विस्तार व वर्गशोषण अधोरेखित करतात.
- सबऑल्टर्न अभ्यास: शेतकरी, आदिवासी, दलित यांसारख्या दुर्लक्षित घटकांच्या स्वायत्त भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करतात.

निष्कर्ष -:

ब्रिटिश वसाहतवादाने भारताच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर खोल परिणाम केले. शोषण आणि सुधारणांचा हा संमिश्र वारसा स्वातंत्र्यलढ्याला कारणीभूत ठरला. लोकशाही संस्था, आर्थिक विषमता, सांप्रदायिक तणाव आणि गुंतागुंतीची राष्ट्रीय ओळख हे सारे वसाहतकालीन अनुभवांचे परिणाम आहेत. या इतिहासाचे आकलन भारताच्या उत्तर-वसाहतकालीन प्रवासाला आणि जागतिक वसाहतवादविरोधी चळवळींना समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ -:

1. Chandra, B. (1999). *Essays on colonialism.* Orient Blackswan.
2. Cohn, B. S. (1996). *Colonialism and its forms of knowledge: The British in India.* Princeton University Press.
3. Dutt, R. C. (1902). *The economic history of India under early British rule.* Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.
4. Islam, M. M. (2007). *The Bengal famine of 1943: A reassessment. In Famines in colonial India (pp. 123–145).* Oxford University Press.
5. Sen, A. (1981). *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation.* Oxford University Press.
6. Tharoor, S. (2017). *Inglorious empire: What the British did to India.* Hurst & Company.
7. Naoroji, D. (1901). *Poverty and un-British rule in India.* Swan Sonnenschein & Co.
8. सरदार, बाळ गंगाधर. (2010). *ब्रिटिश राजवटीखालील भारत.* मुंबई: मॅजेस्टिक प्रकाशन.
9. फडके, य. दि. (2006). *आधुनिक भारताचा इतिहास.* पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
10. चौधरी, स. ह. (2012). *ब्रिटिश वसाहतवाद आणि भारत.* नागपूर: विदर्भ साहित्य संघ.
11. देशमुख, जी. पां. (2008). *भारताचा इतिहास : आधुनिक कालखंड (इ.स. 1757–1947).* पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.
12. कोसंबी, द. द. (2007). *भारताचा इतिहास : संस्कृती आणि समाज.* पुणे: राजहंस प्रकाशन.